

Ասոյան Թաթուլ (Հայաստան, Գավառի
պետական համալսարան)

ԳՐԱՊԱՅՔԱՐԸ ԵՎ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ «ԲԱԶՄԱՎԷՊԻ» ԷՋԵՐՈՒՄ

19-րդ դարի կեսերին գրականության լեզվի վերաբերյալ բորբոքված բանավեճի մասին, որը հայտնի է գրապայքար անունով, շատ է գրվել: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե գրապայքարի մասին ամեն ինչ արդեն ասվել է, և ավելացնելու բան այլևս չկա: Սակայն այդպես չէ: Իրականում կան խնդիրներ, որոնք անհրաժեշտ լուծում են պահանջում: Փաստերը ճշգրտելու և անկողմնակալ մեկնաբանելու, համակարգելու, ի վերջո՝ գրապայքարի պատմությունը ամբողջական տեսքով ներկայացնելու անհրաժեշտություն է զգացվում: Դրա համար պետք է առանձնացնել խնդիրների հետևյալ խմբերը.

1. Պետք է որոշարկել «գրապայքար» երևույթի ընդգրկման սահմանները: Բանն այն է, որ այսօր «գրապայքար» հասկացությունն արդեն ընկալվում է ն՛ լայն, ն՛ նեղ առումներով: Նեղ առումով գրապայքարը 19-րդ դարի 2-րդ կեսին ծավալված բանավեճն է գրականության լեզվի մասին: Լայն առումով գրապայքար է ընկալվում տարբեր ժամանակներում հայերենին առնչվող այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք էին հունաբանությունն ու լատինաբանությունը հայերենում: Գրապայքարի այսպիսի ըմբռնումը ենթադրում է, որ հարցը չպետք է դիտարկել միայն նշված բանավեճի սահմաններում: Վերջին հաշվով նշված դեպքերում էլ գործ ունենք գրական լեզվի՝ իբրև գործառնական լեզվի մաքրության, կանոնավորության և գործածության արտահայտությունների հետ¹: Իհարկե, կարևոր է նաև երևույթը նման ընդգրկումով քննության առնել, սակայն որոշակիացնելով ուսումնասիրության ուղղվածությունն

¹Մանրամասն տե՛ս Վ. Գ. Համբարձումյան, Գրաբարի գործառնականությունը որպես գրական լեզու ԺԸ-ԺԹ դարերում, Երևան, 1990:

այնպես, որ հասկանալի լինի, թե գործ ունենք ընդհանուր երևույթի տարբեր դրսևորումների հետ:

2.Մյուս խնդիրը կապված է լեզվական իրավիճակը ներկայացնող փաստերի մեկնաբանման հետ: Չնայած հարցի վերաբերյալ բազմաթիվ ու բազմաբնույթ նյութի առկայությանը՝ այնուամենայնիվ որոշ դեպքերում դեռևս պահպանվում են քարացած պատկերացումներն ու ոչ ճիշտ մեկնաբանությունները: Այն ուսումնասիրողները, որոնք զբաղվել են նշված դարաշրջանի հոգևոր-մշակութային կյանքի քննությամբ, որի մի բաղկացուցիչն էլ լեզվական իրողություններն են, տարբեր պատճառներով կա՛մ շրջանցել են, կա՛մ խեղաթյուրել են որոշ փաստեր: Այս առումով գրապայքարի նկատմամբ շատ են մեղանշումները խորհրդային շրջանի հայ լեզվաբանության մեջ: Միտումնավոր և միակողմանի քննությունը ոչ միայն աղքատացնում և խեղաթյուրում է իրողությունը, այլ թույլ չի տալիս ըստ արժանվույն գնահատելու մեր մշակութային գործիչների ծավալած գործունեությունը ազգային գրապատմական զարգացման գործընթացում: Այսօր արդեն գաղտնիք չէ, թե ինչպիսի կարևոր դեր է խաղացել Մխիթարյանների գործունեությունը հայ մշակույթի, մասնավորապես հայագիտության մեջ, սակայն նրանց տրված գնահատականները մեծ մասամբ բացասական են: Նույնիսկ այնպիսի մտավորականներ, ինչպիսիք են Լեոն և Մ. Նալբանդյանը, նրանց արածը ոչ միայն քննադատում, այլև համարում են հետադիմություն²: Խորհրդային հայագիտությունն էլ կուսակցական-քաղաքական հայեցակետից էր դիտարկում հարցը, մինչդեռ լեզվական հարցերին նման մոտեցմամբ լուծում տալը, ինչպես փաստերն են ցույց տալիս, պատմականորեն չի արդարացվում³: Այսպես է և այլ դեպքերում: Ուրեմն շատ բաներ պետք է վերանայել նոր չափանիշներով:

3.Երրորդ խնդիրը կապված է լեզվական, մասնավորապես գրապայքարին առնչվող հարցերում պարբերական մամուլի խաղացած դերի գնահատման հետ:19-րդ

² Տե՛ս Լեո, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1986, Մ. Նալբանդյան, Երկերի ժողովածու, հտ. 2, Երևան, 1980:

³ Տե՛ս, օրինակ, Մարգարյան Ալ., Խ. Աբովյանը և աշխարհաբարը, Երևան, 1958, նույնի՝ Մ. Նալբանդյանի լեզվագիտական գործունեությունը, Երևան, 1957:

դարում հրատարկվող հայերեն պարբերականները բավական ակտիվորեն մասնակցել և անդրադարձել են այդ բանավեճին՝ արտահայտելով որոշակի դիրքորոշում: Երկար ժամանակ ճիշտ չէր գնահատվում առանձին պարբերականների դերը բանավեճի ընթացքում: Նոր շրջանի ուսումնասիրություններում ուշադրություն է դարձվել այս հանգամանքի վրա և նոր մոտեցում դրսևորվել⁴:

Նշված խնդիրների լուծումը, որոշակի չափանիշների հաշվառմամբ, կապահովի ուսումնասիրվող նյութի թե՛ համակարգայնությունը, թե՛ համակողմանիությունը: Այս հոդվածում անդրադառնալու ենք «Բազմավեպ» հանդեսի էջերում հայոց լեզվին և մասնավորապես գրապայքարին առնչվող հարցերին և արտահայտված կարծիքներին ու տեսակետներին:

Մերաստացու ծրագրերում կար նաև պարբերական ստեղծելու գաղափարը՝ միաբանության գործունեության, անելիքների վերաբերյալ մարդկանց հետ անմիջական շփում ապահովելու նպատակով: Այս ուղղությամբ որոշակի աշխատանքներ տարվել են, սակայն Մխիթարի օրոք գաղափարը չիրականացավ և միայն 1799 թ. լույս աշխարհ եկավ «Տարեգրութիւնքը» (1799-1802)՝ Ղ.Ինճիճյանի խմբագրությամբ: Այնուամենայնիվ, թե՛ դա, թե՛ հաջորդ երկուսը («Դիտակ Բիւզանդեան», «Եղանակ Բիւզանդեան») չկարողացան միաբանության գործունեությունը ներկայացնող լիարժեք պարբերականներ դառնալ⁵: Այդ գործառույթը վերապահված էր «Բազմավեպին», որը, իր անվանը համապատասխան (հունարեն polyhistory-ի նմանությամբ), տարաբնույթ նյութեր էր հրապարակում և մեկնաբանում այնպես, որ սկզբնական շրջանում մտավախություն կար, թե հանդեսը կարող է արժանանալ նախորդների ճակատագրին⁶, սակայն պարբերականը դիմացավ ժամանակի փորձությանը և դարձավ ամենաերկարակյացը⁷:

⁴.Այս հարցերի մասին տե՛ս Գ.Սևակ, Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն, Երևան, 1948, Ռ. Իշխանյան, Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, Երևան, 1978:

⁵.Տե՛ս Ս.Շտիկյան, «Բազմավեպ» հանդեսը, ԼՀԲ, 4, 1993:

⁶.Տե՛ս «Արշալոյս արարատեան», 1845, թիվ 166:

⁷.Տե՛ս Լ.Զեքիյան, Հայագիտական հանդեսներու նահապետը (նվիրված հանդեսի 150-ամյա հոբելյանին), Պատմաբանասիրական հանդես, 1, 1995:

Բազմաբնույթ տեղեկատվությունը հասարակությանը հասկանալի դարձնելու նպատակով «Բազմավեպը» ճիշտ լուծեց լեզվի՝ որպես ընթերցողների հետ հաղորդակցման միջոցի հարցը՝ այն հրատարակելով արևմտահայերեն: Եվ դա այն դեպքում, երբ աշխարհաբարի «հակառակորդներ» կային հենց միաբանության ներսում: Ինչպես գրում է Ս.Շտիկյանը, քիչ չէին այն մեծությունները, որոնք ««հորդորում–համոզում էին» հայրենակից հայազգիներին «ի գիր արկանել» միայն գրաբարը, քանզի աշխարհաբարը ընդամենը «ռամկորեն» էր, և գրաբարի այդպիսի կրքոտ պաշտպաններ ու ջատագովներ ամեննին էլ հազվագյուտ չէին հենց Մխիթարյան միաբանության ներսում»⁸: Այդպես արևմտահայերենը մաքրվում և մշակվում էր նաև «Բազմավեպի» էջերում:

«Բազմավեպը» հայ մամուլի պատմության մեջ առանձնանում է իր երկարակեցությամբ և «հնագույններից մեկն է ամբողջ աշխարհում»⁹: Հրատարակման առաջին շրջանում հանդեսն ավելի շատ կրոնաբարոյախոսական, գիտական, տնտեսական, աշխարհագրական, հնագիտական բնույթի նյութեր էր տպագրում, ավելի ուշ գրական-գեղարվեստական, հայագիտական նյութերը դառնում են գերակշռող: Մասնավորապես «Յառաջաբանում» ասվում է. «Եւ որովհետև ճշմարիտ ազգասիրութիւնն է մեր առաջին յորդորողը ու քաջալերողը նաև աս աշխատանքիս մէջ, հարկաւ կիմացուի, որ ազգային պատմութեան, աշխարհագրութեան, դպրութեան ու մատենագրութեանը վրայ տեղեկութիւններ շատ պիտի գտնուին աս մեր օրագրիս մէջը»¹⁰: Բնական է, որ հանդեսի էջերում պետք է արծարծվեին նաև հայերենին վերաբերող հարցեր, մանավանդ որ այդ շրջանում լեզվական իրավիճակը բավականին բարդ էր և որոշակի հանգուցալուծում պահանջող: Բացի դրանից՝ խիստ կարևոր հանգամանքներ էին պետականություն չունենալը և Թուրքիայի ու Ռուսաստանի քաղաքական գերիշխանության տակ գտնվելը, որը կարող էր աշխարհով մեկ սփռվելու և ընդհանրապես լեզվի կորստյան պատճառ դառնալ:

⁸. Տե՛ս Ս.Շտիկյան, «Բազմավեպ» հանդեսը, ԼՀԲ, 4, 1993:

⁹. Անթաբյան Փ., Վենետիկի Մխիթարյանների հայագիտական գործունեությունը, ՊԲՀ, 1968, 4, էջ 32:

¹⁰. «Բազմավեպ», Յաջաբան, թ. 1, 1843, էջ 5-6:

Այնուամենայնիվ, լեզվական խնդիրներին վերաբերող հոդվածներն այնքան էլ շատ չեն, բայց պետք է նշել, որ լեզվական երևույթների քննարկման շրջանակը բավական լայն է: Այդպիսի առաջին հոդվածը պատկանում է հանդեսի հիմնադիր խմբագիր Գ. Այվազովսկու գրչին /հանդեսը խմբագրել է 1843-48թթ./: Առաջին ծավալուն հոդվածը, որն ունի «Ազգային լեզուն պահելու վրայ» վերնագիրը, շոշափում է այնպիսի հարցեր, որոնք խիստ արդիական են նաև այսօր:

Հոդվածագիրը նախ և առաջ փաստում է լեզվի՝ որպես ազգային հատկանիշներից ամենագլխավորը լինելու հանգամանքը: «Թե որ մեկ բան մը կայ աշխարհքիս վրայ, որ մարդուս ինչ ազգէ ըլլալը յայտնի կիմացնէ ամէն տեղ ու ամէն ատեն, իր ազգային լեզուն է: Քանի որ ազգ մը իր լեզուն կը պահէ, թէպէտև ուրիշ ամէն ազգային յատկութիւններն ալ կորսունցընէ, ազգութիւնը չը կորսունցընէր, իսկ լեզուն մէկդի ձգելուն պէս ազգութիւնն ալ խիստ շուտ կը կորսուի»¹¹, -ասվում է հոդվածում: Չարգացնելով իր միտքը՝ հեղինակը նշում է, որ հայրենիքից դուրս՝ օտար երկրներում ապրելը, օտար սովորություններին հետևելը նոր բան չէ, սակայն ազգը կպահպանի իր ազգային պատկանելությունը, որովհետև միայն լեզուն բավական է դա հասկանալու համար: Նման իրավիճակում պետք է հոգ տարվի լեզվի մասին, որ նա պահպանի իր հատկությունները, թեև ժամանակի ընթացքում կամաց- կամաց, լավ թե վատ կփոխվի, այլապես այն կձուլվի այլ լեզուների և «աներևոյթ կըլլայ»: Ըստ հեղինակի՝ հայերը ցրված են աշխարհով մեկ և երբեմն չափից դուրս հարմարվել են ուրիշներին, սակայն «իր ազգութեան գլխաւոր նշանը ինչուսան հիմայ գրեթէ ամէն տեղ պահած է, այսինքն՝ հայերէն լեզուն»¹²: Այնուհետև արվում է երկու կարևոր եզրահանգում. «Լեզուն մեկ կերպով մը ազգին ազնուութեանը վկայականն է. աս վկայականը ձեռքէն ելածին պէս տարակոյս չըկայ, որ ազնուութեանն ալ հաւտացող չըլլար»¹³, և ապա՝ «Ազգային լեզուն գիտնալն ու բանեցնելը լեզվագէտ մարդուն

¹¹ «Բազմավեպ», 1843, թ.5, էջ 76:

¹² Նշվ. աշխ., էջ 77:

¹³ Նշվ. աշխ., էջ 76:

առաջին պարծանքն է. իր ազգային լեզուն բանեցնելուամրջնալրորհիցէ քաղաքական մարդու առաջին ամրջնալու բանն է»¹⁴:

Լեզվի և մասնավորապես հայերենի վերաբերյալ այսպիսի ընդհանուր դիտարկումներ անելուց հետո հեղինակն անդրադառնում է լեզվական իրավիճակի և լեզվական հարցերի ներկայացմանն ու քննությանը: Առաջինը, որի վրա ուշադրություն է դարձնում հոդվածագիրը, հայերենի վիճակի գնահատականն է: Նա փաստում է, որ ա/ հայերենը ժողովրդի «բնական երկրին լեզուներովը քիչ շատ խառնուած արուած է, ինչպէս Տաճկաստանի հայերէնը, որուն գրեթէ կէսը տաճկի բառ է », մի բան, որ հետագայում նշում է նաև Հր.Աճառյանը¹⁵, բ/ կան իրենց լեզուն մոռացած հայեր, որոնք խոսում են արաբերեն, վրացերեն, այլ լեզուներով, իսկ ամենից շատ այդ երևույթը տարածված է Փոքր Ասիայում, հատկապես Կ.Պոլսում: Առաջարկվում է լեզվական իրավիճակը շտկելու ուղիներ. ա/ հայերեն չխոսողները նորից հայերեն սովորեն, բ/բառապաշարը մաքրել օտար բառերից: Առաջին դեպքում կարծես ամեն ինչ պարզ է. եթե մեծերն այլևս չեն կարող, գոնե տանը պիտի հետևեն, որ երեխաներն իրենց մայրենի լեզուն սովորեն, մասնավանդոր դպրոցում արդեն սովորում են: Սակայն այս պարագայում անհրաժեշտ էր հաղթահարել մի մտայնություն, որ իրեն խիստ զգացնել է տալիս նաև այսօր վերջին երկու-երեք տասնամյակներում ձևավորված սփյուռքահայության շրջանում. պետք է միայն սովորել և տիրապետել այն ժողովրդի ուերկրի լեզուն, որտեղ ապրում ես: Այնուամենայնիվ, իսկապես պետք է սովորել տվյալ պետության ու ժողովրդի լեզուն, սակայն չմոռանալով իր ազգային լեզուն. սա է, ըստ հեղինակի, միակ ընդունելի ու ճիշտ դիրքորոշումը: Հայերենով խոսելուց խուսափելու մյուս պատճառը օտարաբանությունների առատությունն է այնքան, որ ավելի լավ է նման հայերենով չխոսել: Այս մոտեցումը համեմատում է անմշակ թողած բարեբեր երկրի հետ, որը մշակելու փոխարեն «երեսի վրայ թողու ան սիրուն երկիրը, ու ինքը մուրալով ապրի,

¹⁴ «Բազմավեպ», 1843, թ.5, էջ 80:

¹⁵ Տե՛ս Աճառյան Հր., Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, էջ 255-296:

երբեմն նաև պարծենայ իր մուրացկանութեանը վրայ»: Ուրեմն «նայելու է, որ ըստ կարի մաքրուի օտար բառերէն»¹⁶: Մաքուր հայերենով խոսելու համար պէտք է պարզապէս օտար բառերը փոխարինել հայերեն համարժեքներով, որոնք կարելի է վերցնել կա՛մ «բառգիրքերէն», կա՛մ «մաքուր ոճով գրուած աշխարհաբառ գիրքերէն»: Ահա այստեղ է, որ ինքնըստինքյան ծագում է նաև աշխարհաբարի նկատմամբ որոշակի վերաբերմութիւն դրսևորելու խնդիրը, որի առնչությամբ արդէն տարբեր մոտեցումներ են երևան գալիս: Հեղինակի մոտեցումը հետևյալն է. «Եւ թէ որ աշխարհաբառ լեզուին համար ալ համառօտ բառգիրք ու քերականութիւն շինուէր, աւ բանս (բառապաշարի մաքրումը օտար բառերից-Ա.Թ.) շատ կը դժուարանար: Ասկէ բնական կերպով կը հետևի, թէ ուրեմն աշխարհաբառին ալ կանոն մը պէտք է դնել»¹⁷:

Միանգամայն պարզ է, որ հեղինակը, հայերեն ասելով, բոլոր դեպքերում նկատի ունի աշխարհաբարը՝ որպէս ժամանակի հիմնական հասարակական հաղորդակցման միջոց: Լեզվական իրավիճակի վրա հասարակական-քաղաքական իրադարձությունների ազդեցության հետևանքները ներկայացնելուց և որոշակի լուծումներ առաջարկելուց հետո հոդվածագիրը տրամաբանական անցում է կատարում՝ քննարկման նյութ դարձնելով բուն լեզվական հարցերը, որոնք մեծ մասամբ վերաբերում են աշխարհաբարի և գրաբարի առանձնահատկություններին, նրանց փոխհարաբերություններին, կիրառության ոլորտներին ու նպատակահարմարությանը: Պետք է ասել, որ հեղինակը, արտահայտելով իր դիրքորոշումը, անկողմնակալ մոտեցում է ցուցաբերում նշված հարցերի վերաբերյալ: Խոսելով գրաբարի առավելությունների մասին՝ նա հետևյալ դիտարկումն է անում.«Իրաւ է, որ աշխարհաբառը գրաբառէն շատ պակասաւոր, աղքատ ու խառնակ է, բայց աւ բանս բաւական չէ՝ իբրև անպիտան մէկդի ձգելու զանիկայ, պէտք է մաքրել, կոկել և ըստ կարի գրաբառին մօտեցընել, որով թէ՛ գրաբառը իր յարգին ու ազնուութեանը մէջ մնայ և թէ՛ աշխարհաբառը ազնուանայ, անով գրաբառը դիրաւ

¹⁶ «Բազմավէպ», 1843, թ.5, էջ 78:

¹⁷ Նույն տեղում:

հասկընալու ալ ճամբայ կըբացուի»¹⁸: Ինչպէս երևում է, հեղինակը աշխարհաբարը համարում է նաև միջոց, «դուռ»՝ գրաբարը հասկանալու համար: Ասենք, որ այս գաղափարը հետագայում արտահայտում էին նաև այլ Մխիթարյաններ: Աշխարհաբարը «տեսքի բերելու» համար առաջարկվում է ստեղծել բառգիրք և քերականություն, ընդ որում վերջինս պետք է լինի շատ պարզ, կանոնները խստորեն սահմանված չլինեն, դուրս հանել օտար բառերն ու արտահայտությունները, ոճային հատկանիշներով և ուղղագրությամբ մոտեցնել գրաբարին, և այդ ամենը «մեծ զգուշութեամբ, որ ոչ խրթնութիւն մտնէ մէջը և ոչ իմաստակութիւն»:

Հոդվածում արծարծվող մյուս կարևոր խնդիրը, որ շոշափվում է նաև այլ Մխիթարյանների կողմից՝ սկսած Մ.Սեբաստացուց, կապված է հայոց մեջ ընդհանուր հաղորդակցությունն ապահովող հայերենի չգոյության հետ: Պետք էր ձևավորել հայերենի մի այնպիսի լեզվաորակ, որը ընդունվեր բոլորի կողմից և ծառայեր իբրև համընդհանուր հաղորդակցման միջոց ոչ միայն արևմտահայոց, այլև այլ երկրներում բնակվողների համար: Փաստորեն հեղինակը բարձրացնում է գրական լեզվի բարբառային հիմքի հարցը. պետք է ընտրել «զանազան աշխարհաբառներուն (բարբառներից - Ա.Թ.) մէկը» և կանոնարկել: Եվ դա պետք է արվի «անաչառ քննութեամբ»: Ահա, թե ինչ է գրում հեղինակն այդ մասին. «Նախ՝ ան լեզուն պէտք է ընտրել, որ մեր ազգին գլխաւոր մասը կամ շատը կըհասկընայ և կըխօսի, և ուրիշ երկիրներու հայերէնները, մանավանդ բուն Հայաստանիները անոր կըմօտենան: Երկրորդ՝ ան լեզուն այնպիսի լեզու մը ըլլայ, որ ուրիշ աշխարհաբառներէն ալ քիչ խորթ գայ ուրիշ երկրի ազգայնոց ականջին: Երրորդ՝ ան լեզուն ինչուան հիմայ քիչ շատ գործածուած, մաքրուած ու գրաբարին մօտեցած ըլլայ, ու հետզհետէ մաքրուելու վրայ ըլլայ»¹⁹: Բարբառների ակտիվացման պայմաններում արևմտահայոց

¹⁸ «Բազմավէպ», 1843, թ.5, էջ 79:

¹⁹ Նշվ. աշխ., էջ 80:

մեջառավել տարածվածություն է ձեռք բերում կենտրոնի՝ Կ.Պոլսի բարբառը, որն իսկապես դառնում էր գրական արևմտահայերենի բարբառային հիմքը:

Հաջորդ հոդվածն ունի «Աշխարհաբար լեզուին վրայ» վերնագիրը, ուր հեղինակը նորից իր տեսակետներն է արտահայտում աշխարհաբարի և հարակից հարցերի մասին: Այս կարգի հոդվածների առատությունը ժամանակի պարբերական մամուլում պատահական չէր: Պատմականորեն այս ժամանակաշրջանը հայոց ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման ու զարգացման շրջանն է: Ազգային ինքնորոշման, միասնության հարցերը մղվում են առաջին պլան: Այս տեսակետից ուղղակի կապ է ստեղծվում լեզվական և քաղաքական իրավիճակների միջև, մի բան, որ կարող է անհավանական թվալ: Մինչդեռ հասարակական գիտակցության մեջ ամրակայվում էր լեզվի՝ ազգային ինքնության գլխավոր նշան լինելու գաղափարը: Ժամանակի պարբերական մամուլում 19-րդ դարի 40-ական թվականներին շատ հաճախադեպ են լեզվի մասին նման տեսակետի արծարծումները, ընդ որում ազգային լեզուն դիտվում էր որպես ինքնապահպանության ամենակարևոր գործոնը²⁰: Ուրեմն լեզվին վերաբերող հարցերը առաջնահերթ լուծում էին պահանջում, մինչդեռ դրանք բազմաբնույթ և բազմազան էին: Այս առումով լարվածությունն ավելի զգալի էր արևմտահայոց մեջ: Այստեղ պետք է լուծվեր ոչ միայն գրականության լեզվի հարցը:

Հիշեցնելով նախորդ հոդվածում արտահայտված տեսակետները՝ Գ. Այվազովսկին ավելի շատ ծանրանում է գրաբարի ու աշխարհաբարի վերաբերյալ ձևավորված հասարակական հակադիր կարծիքների վրա՝ միաժամանակ արտահայտելով իր կարծիքը: Սակայն ինչքան էլ կարևոր, այնուամենայնիվ դժվար է նպատակադրումն իրագործել, քանի որ իրավիճակն այնքան էլ միանշանակ չէր: Պարզվում է՝ «երկու կարծիք կա իրարու անհամաձայն»: «Ոմանք աշխարհաբարին ծաղկիլը ամենևին չեն ուզեր,-գրում է հեղինակը,-վասն զի անով գրաբարը վայր

²⁰Տե՛ս Կ.Աճեմյան, Գրական արևմտահայերենի ձևավորումը, Եր., 1971, էջ 108-109:

կիյնա, կըսեն»: Նա գրաբարն համեմատում է լատիներենի հետ²¹, որն անկում ապրեց ժամանակակից եվրոպական լեզուների զարգացմանը զուգընթաց:

Մտավորականության մի հատվածի կողմից երևույթի պատմականությունը չի ընկալվում, և արվում է սխալ հետևություն. ինչո՞ւ անարգենք գրաբարը, ինչո՞ւ «զարդարենք» աշխարհաբարը, եթե մինչև հիմա «շենք շնորհք չէ առած»:

Մտավորականների մի մասն էլ հակված է աշխարհաբարը «հասարակաց ընդունելի լեզու մը ձևացնելուն»: Սրանք ճիշտ են հասկանում լեզվի զարգացման ընթացքը, որակական փոփոխությունները, որը հատուկ է բոլոր լեզուներին: Ասել է, թե բոլոր լեզուներն էլ ունեն գրաբար և աշխարհաբար լեզվատրակներ, և լավ կլինի, եթե բոլորն էլ կարողանան հին լեզվատրակով խոսել ու գրել, մի բան, որ գործնականում հնարավոր չէ: Այնուհետև կատարվում է ճիշտ դիտարկում. հասարակ ժողովուրդը իրեն պետք եղած գիտելիքները իր բնական լեզվով է սովորում, ուստի «մենք ալ ուրեմն թե որ կուզենք դիրաւ ծաղկեցնել մեր ազգին մէջ ամեն տեսակ գիտութիւնները պէտք է որ իրեն հասկցած լեզուովը խօսինք հետը»:

Միաժամանակ ընդունելի է համարում ցանկացողին գրաբարն էլ սովորեցնել, որը «եզական լեզու է և շատ աղուոր հասկութիւններ ունի»: Հեղինակը, շարունակելով շոշափել նախորդ հոդվածում արծարծված հարցերը, ասում է, որ «խօսքը հոն եկաւ, թէ մաքուր խօսակցության համար աշխարհաբար լեզունիս կանոնի մը դնել պէտք ըլլայ նէ, արդեօք որ աշխարհաբարը ընտրելի է»²²: Պետք էր ճիշտ կողմնորոշվել բարբառային հիմքի ընտրության մեջ: «Զանազան աշխարհաբարներուն մեկն ընտրուի ու հաստատուն կանոնի մը դրուի,-գրում է հեղինակը և ավելացնում , -ան լեզուն/=բարբառը/ պէտք է ընտրել, որ մեր ազգային գլխաւոր մասը կամ շատը կըհասկնայ ու կըխօսի և ուրիշ երկիրներու հայերէնները, մանավանդ բուն հայաստանցիները, անոր կըմօտենան»²³: Այսքան ճիշտ դատողություններից հետո Գ. Այվազովսկին նաև նշում է, «թէ մեր միտքը ոչ միայն

²¹Նույն տեղում, էջ 79:

²² «Բազմավեպ», 1843, էջ 108:

²³ Նույն տեղում:

գրաբառ լեզունիս հետ ձգել կամ աշխարհաբառը գրոց լեզու դարձրնել չէ, հապա ընդ հակառակն՝ գրաբառը դիրբաւ ծաղկեցընելուն հնարքը գտնել ու սորվեցընել է», ուստի այն «աշխարհաբառը» պետք է ընտրել, որը «ինչուան հիմայ քիչ շատ գործածուած, մաքրուած ու գրաբառին մոտեցած ըլլայ ու հետզհետէ մաքրուելու վրայ ըլլայ»: Այս ցանկութեան իրական դրդապատճառը բացահայտվում է հոդվածի վերջում. նա ներկայացնում է մի քանի «գաւառական լեզուներու» նկարագիրը, իսկ վերջում արտահայտում իր «փափաքը».

«ա/ ամէն մարդ ջանայ իր ազգային հայերէն լեզուովը խօսիլ

բ/ ջանայ լեզուն մաքրել օտարազգի բառերէն ու ոճերէն

գ/ ջանայ գրաբառին մօտեցնել իր խօսուածքը ու գրուածքը

դ/ ռամիկներու և տղոց համար պետք եղած գրքերէն գատ ուրիշ ամէն գիրք մեր բուն հայրենի ազնիւ և պատուական լեզուովը շարադրէ, որ է գրաբառը (ընդգծումը մերն է-Թ.Ա.)»²⁴:

Այսպիսով, լեզվական ճիշտ պահանջներ առաջադրելով, այն է՝ մաքրել, մշակել, կանոնավորել և զարգացնել աշխարհաբարը՝ իբրև «հասարակաց լեզու», միաժամանակ հակվում է դեպի գրաբարը, որը «եզական հնութիւն» է: Այսպիսի մոտեցումը, ինչպես արդէն նշել ենք, մասամբ նաև պայմանավորված էր նրանով, որ գրաբարի միջոցով կապ էր հաստատվում փառավոր անցյալի հետ, որը խիստ կարևոր ազդակ էր ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման և պայքարի գաղափարախոսության ձևավորման գործընթացում:

«Բազմավէպի» հաջորդ համարներում մինչև 1870-ական թվականները նման ծավալուն հոդվածներ աշխարհաբարի և գրաբարի փոխհարաբերությունների վերաբերյալ չեն հանդիպում: Պատճառը թերևս այն էր, որ Մխիթարյաններն այդ շրջանում հիմնականում զբաղված էին գրաբարի մաքրության հարցերով: Մյուս համեմատաբար ընդարձակ հոդվածը լույս է տեսնում 1878թ. «Աշխարհիկ կամ նոր լեզու» վերնագրով: Հոդվածում աշխարհաբարին վերաբերող հարցերի շրջանակը

²⁴. «Բազմավէպ», 1843, էջ 111:

բավականին լայն է: Քննվում են ծագման, գործածության, կանոնավորման, գրաբարի հետ ունեցած փոխհարաբերության և այլ հարցեր:

Սկզբում հոդվածագիրն արժարժում է աշխարհաբարի՝ «հասարակաց լեզու» լինելու տեսակետը, որը նոր բան չէր, և եթե այն միայն խոսելու համար էր, ապա գրաբարը՝ գրելու և կարդալու. «Թեպետ և այլևայլ դարերէ ի վեր է հայերէն աշխարհիկ սեպուած լեզուին սովորական կիրառութիւնը ազգերնուս մէջ, բայց վրան եղած ուսումնական տեսութիւնք և քննութիւնք՝ միայն վերջի քանի մը տասը տարիներու հետագօտութեանց արդիւնք: Ասոր ալ պատճառն ալ յայտնի է: Դեռ մեզմէ քիչ յառաջ կըկարծուէր թէ աշխարհիկ լեզուն միայն խօսելու համար է, գրելու և կարդալու յատուկ է գրաբարը»²⁵: Սակայն ժամանակը ցույց տվեց, որ աշխարհաբարը հետզհետե դառնում էր անհրաժեշտություն թեկուզ և ուսուցման ընդհանրացման առումով: Գրվում էին այլևայլ դասագրքեր աշխարհաբարով: Բնականաբար պահանջ է առաջանում քննելու աշխարհաբարի կառուցվածքը և աշխատելու նրա կատարելագործման վրա. «Բայց երբ այս կարծեաց դէմ սկսաւ մաքառիլ ժամանակը, և կրթութիւնն և ուսումը ժողովրդական ընելու գովելի ջանք մը աշխարհիկ լեզուով յօրինուած այլևայլ գրքեր երևցուց, բնական հետևանք մըն էր նոյն բարբառոյն կազմակերպութիւնն քննելը և անոր կատարելագործութեան վրայ աշխատիլը»²⁶: Այնուհետև քննության է առնվում աշխարհաբարի ծագման հարցը. Կամ ունի իր սկիզբն ու ծագումը՝ անկախ գրաբարից, կամ հանդիսանում է գրաբարի աղավաղության և ժողովրդական լինելու արդյունք: Երևում է, որ հարցադրումը պայմանավորված է եղել լեզվի ծագման և զարգացման վերաբերյալ ունեցած տարբեր պատկերացումներով: Ոմանք կարծել են, որ հայոց միակ լեզուն եղել է գրաբարը, իսկ աշխարհիկը նրա «անկերպարան ծնունդն է, մտաւորական խաւարի, տգիտութեան ու քաղաքական գերութեան արդիւնք մը և հետևանք»: Ուրիշներն էլ տարբերակել են «գրաւոր և խօսուած լեզուներ», որոնք միմյանցից անկախ են եղել, և ժամանակն էլ

²⁵Բագմավէյ, 1878, էջ 213:

²⁶Նույն տեղում:

ազդել է նրանց վրա: Առաջիններն աշխատում են մաքրել աշխարհաբարը և մոտեցնել գրաբարին, իսկ երկրորդներն աշխատում են, որ երկուսն էլ ունենան իրենց առանձնահատկությունները: Ըստ հեղինակի՝ գրավոր և խոսված լեզուների աղավաղումը արդյունք է ժողովրդի կրած տառապանքների և օտար միջամտությունների: Հողվածում փորձ է արվում ներկայացնել աշխարհաբարի «պատմությունը»:

Այս հողվածում թերևս կարևորը ոչ թե լեզվի զարգացման ընթացքի հաճախ միակողմանի և ոչ պատմական մեկնաբանություններն են, այլ աշխարհաբարի նկատմամբ դրսևորած վերաբերմունքը: Այս դեպքում արդեն ճիշտ մոտեցում է ցուցաբերվում: Ըստ հեղինակի՝ «ընդունայն ու վնասակար ջանք մը պէտք է սեպուի» նոր լեզվի՝ ազգային կրթությունը մատուցած ու մատուցելիք ծառայությունների ժխտումը ու վերադարձը գրաբարին. «...անանկ որ նոր լեզուին ազգային կրթութեան արդէն մատուցած կամ ասկէ ետքը մատուցանելի կարևոր ծառայութիւնը ժխտելը և հին լեզուին դառնալ կամ ազգը դարձնել ուզելը, նոր լեզուները խափանելու համար, ընդունայն և վնասակար ջանք մը պէտք է սեպուի», - գրում է հեղինակը²⁷: Միաժամանակ նշում է, որ չպէտք է աչքաթող արվի գրաբարը, քանի որ դա կնշանակի սերունդների միջև եղած կամրջի ավերում, որը թշնամու սրից էլ վատ է: «Բայց որովհետև աշխարհիկ լեզուաց կարօտութիւնն ալ անհրաժեշտ է, արժան է հաւասարապէս ջանալ մշակել թէ հին, թէ նոր լեզունիս և ոչ իսկ մտքէ անցնել մէկը մէկային զոհելու անտեղի և վնասակար խորհուրդն ու ջանքը»²⁸, - գրում է հողվածագիրը: Այսպես լուծելով գրաբարի և աշխարհաբարի փոխհարաբերության հարցը՝ հեղինակը առաջադրում է լեզվի ընտրության և մշակման խնդիրը: Նա գնահատում է Մ. Սեբաստացու ջանքը, որը ոչ միայն մտածել, այլև ձեռնարկել է կանոնավորել աշխարհաբարը, գրել քերականություն և մաքրել օտարամուտ տարրերից: Այս գործում կարևոր դեր խաղաց նաև լրագրության զարգացումը: Հղում է

²⁷Նույն տեղում, էջ 224:

²⁸Նույն տեղում:

արվում «Մասիսին», ուր առաջարկվում էր աշխարհաբարը համաձայնեցնել գրաբարին: Ի վերջո « հայ աշխարհիկ լեզուի՝ մեծագոյն ծառայութիւն ընող հմտական երկասիրութիւն փափաքելի էր Բանասիրաց: Այս կարևոր պետքն լեցընողը Այտընեան հ. Արսէն վարդապետի հմուտ գրիչն եղաւ՝ Քննական քերականութիւն արդի հայ լեզուի կոչուած գրքովը»²⁹, - եզրակացնում է հոդվածագիրը:

Հանդեսում 1878թ. տպագրված մեկ այլ հոդվածում այն տեսակետն է արտահայտվում, թե խառնակ վիճակը ավելի շատ ազդում է լեզվի վրա, սակայն լեզվի անկումը կապում է տպագրության սկզբնավորման հետ. Լեզվին անհմուտ մարդիկ հրատարակեցին գրքեր, թարգմանություններ արեցին, հայերենը «ձուլեցին» լատիներենին՝ թույլ տալով բազմաթիվ սխալներ: Ուրեմն լեզուն պետք է մաքրել՝ գիտությունը և կրթությունը ժողովրդականացնելու համար:

Չնայած գրապայքարի հարցում արդեն շատ բան պարզ էր դարձել, սակայն 1890-ական թվականներին էլ հոդվածներ էին տպագրվում՝ վիճարկելով ժամանակավրեպ դարձող մի շարք հարցեր: Բ. Սարգիսյանի հոդվածում բարձրացվում են աշխարհաբարը գրաբարի միջոցով զարգացնելու, կանոնավորելու և դրանով իսկ գրաբարը աշխարհաբարի մեջ կենդանացնելու խնդիրները: Լեզուն հոդվածագիրն արժևորել է ազգային միասնությունը ապահովելու տեսակետից. լեզվի կորուստը ազգային միասնության կորուստ է նշանակում: Վերլուծելով իրավիճակը՝ մտավորականներին բաժանում է գրաբարյանների և աշխարհաբարյանների, որոնց հակադիր կարծիքները համարում է ծայրահեղություններ: Գրաբարն իրեն ավելի սիրելի ու հարգելի համարելով՝ ընդունում է նաև աշխարհաբարի իրավունքները, որն ընդունվել է հասարակության կողմից և բավական զորացել: Սրանով հանդերձ՝ աշխարհաբարն էլ գրաբարի կարիքն ունի, վերջինիս միջոցով պետք է մաքրվի ու կատարելագործվի: Բ. Սարգսյանն էլ իր նախորդների նման կարծում է, թե աշխարհաբարը գրաբարի աղավաղումն է:

²⁹Նույն տեղում, էջ 227:

Մ. Ավգերյանի և Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունների օրինակով ցույց է տալիս, թե ինչ չափով է աշխարհաբարը հագեցել օտարամուտ լեզվատարրերով, անուշադրության է մատնված գրաբարը: Ժամանակի մտավորականներից շատերն են առաջարկել և աշխատել աշխարհաբարը կանոնավորել, մշակել և հարստացնել գրաբարի օգնությամբ, սակայն տվյալ դեպքում գործ ունենք այլ իրողության հետ: Բանն այն է, որ 19-րդ դարի հատկապես առաջին կեսին շատ ուժեղ էր թուրքերենի ազդեցությունը հատկապես արևմտահայերենի վրա, այդպիսի հայերենն էր հասկանալի հայ մարդուն: Նույն իրավիճակն էր նաև արևելահայոց մեջ, և մեծ մասամբ դրանով պետք է բացատրել մեծ քանակությամբ պարսկաթուրքական փոխառությունների առկայությունը Խ. Աբովյանի ստեղծագործություններում: Գրաբարի միջոցով հենց միայն աշխարհաբարի բառապաշարը հարստացնելն ու հայացնելը ժամանակ էր պահանջում:

Հեղինակը փաստում է, որ արևմտահայերենը բավականին առաջադիմել և մշակվել է, քան 20-30 տարի առաջ էր: Այնուհետև անդրադարձ է կատարվում դեպի արևելահայերենը, սակայն առավել կարևոր էր արևելահայերենի և արևմտահայերենի միության խնդիրը, որի վերաբերյալ անում է իր առաջարկությունները:

Դարավերջի համարներում տպագրված նյութերում արդեն ակնառու է աշխարհաբարի առաջընթացի հանգամանքը: 1897թ. 55-րդ համարում հրապարակված է «Աշխարհաբարի և գրաբարի խնդիր» հարցադրումը «Հարցմունք» վերնագրի տակ: Հեղինակը կատարված փաստ է համարում աշխարհաբարի համագործածական դառնալը, որը մշակվում է գրագետների կողմից, և որով նորանոր գրքեր են հրատարակվում: Արդյունքում անգործածական է դառնում գրաբարը: Ստեղծված իրավիճակից ելնելով՝ արվում է երեք հարցադրում.

ա/ գրաբարը թողնե՞լ անխնամ, թե՞ ջանալ ծաղկեցնել և «գործածական ընել»,
բ/ինչպե՞ս զտել աշխարհաբարը սխալ և խորթ բացատրություններից ու ծաղկեցնել,

զ/արդյո՞ք հնարավոր չէ վերացնել անջրպետը «ռուսահայոց և տաճկահայոց» միջից և երկկողմանի ընդունելի պայմաններով դրանք միավորել³⁰:

Հարցադրողը ցանկություն է հայտնում, որ հարցերին պատասխանեն ձեռնհաս մարդիկ: Առաջին պատասխանում /ստորագրված է՝ Բանասեր/ գրաբարը արժևորված է պատմականորեն, այն աշխարհաբարի հիմքն է և պետք է սովորել որպես մեր «նախնեաց բարոյական, պատմական և մատենագրական երկասիրութեանց ճիւղ»: Այս առումով գրաբար կարող են սովորել դրանով հետաքրքրվողները, իսկ մյուսների համար դա կլինի զուր ժամավաճառություն. «գրաբար լեզուն փափաքիլ այսօր *յարուցանել իբրև կենդանի բարբառ և գրելու լեզու ընելայնպիսի գաղափար մե, որ կարելի է ներկայես դար մի յառաջ ներելի լինէր ունենալ, բայց աշխարհաբարի այսքան կատարելագործուելէն վերջը այդպիսի փորձ մի մտաբերել անգամ չէ կարելի, թող թէ գործնականապես մղել, որ պիտի լինի թէ՛ ծաղրելի, նահանգին թէ՛ վնասակար և թէ՛ անկարելի»³¹: Աշխարհաբարը մաքրելու և մշակելու համար կարևորում է քերականությունների, բառարանների, վարժապետների առկայությունը: Իսկ ինչ վերաբերում է «լեզուների» միավորմանը, ապա դա անհնարին ու անկարելի է. «Ռուսահայոց և Տաճկահայոց /կամ ըստ ոմանց՝ Այրարատեան նահանգին և Փոքր-Ասիոյ և կամ ըստ այլոց՝ արևելեան և արևմտեան հայոց/ հայերէն գաւառականները իրարու հետ ձուլելու խնդիրն /առանց մին միւսին զոհուելու բնական իրաց ընթացքով/ ոչ միայն ամենադժուարին, այլ և տեսականապես գրեթէ անհնարին, իսկ գործնականապես բոլորովին անկարելի է»³²:*

Հաջորդ պատասխաններում /Ս. Իսրայելյան, Ոմն, Յ.Տ.Կ. Հորդանանյան, Գ. Բալասյանց/ տեսակետները և՛ համընկնում են, և՛ տարբերվում: Ոմն-ը, բանավիճելով Բանասերի կտրուկ ձևակերպումների շուրջ, հետևյալ տեսակետն է արտահայտում. «բայց չկարծուի, թէ մենք կը պնդենք ամէն ինչ գրաբար գրել, մենք համոզակից ենք Իսրայելեանի՝ աշխարհաբար շարադրելու «առօրեայ գրուածները», և «գրաբար՝

³⁰ Բագմավէպ, Վենետիկ, 1897, էջ 46:

³¹ Նույն տեղում, էջ 80:

³² Նույն տեղում, էջ 82:

զանոնք, որ ամեն դարոց մէջ գործածելի պիտի լինին»³³: Համակերպվելով գրաբարի՝ գործածությունից դուրս գալու փաստի հետ՝ պատասխանողներն այնուամենայնիվ պնդում են, որ գրաբարը պետք է ուսուցանվի անխտիր բոլոր վարժարաններում: Նման մոտեցում է ցուցաբերում Յ.Տ.Կ. Հորդանանյանը. «Արդի լուսաւորեալ դարուս ոգւոյն համեմատ ակընկալելի և ցանկալի է, որ բոլոր հայ վարժարանաց և դպրոցաց մէջ ուսուցուէր գրաբար լեզուն, և ուսուցուէր լաւ կերպով, որով թէ՛ մեր գեղեցիկ և վսեմ եկեղեցական ու կրօնական գրքերն, և թէ՛ մեր պանծալի պատմութիւնն և այլ տեսակ ազգային դասական մատեանները դիրամատչելի կը լինէին շատ շատերի»³⁴: Աշխարհաբարի մասին հետևյալ միտքն է արտահայտում. «Իսկ աշխարհաբար լեզուի վերաբերութեամբ շատ ցանկալի է, որ հմուտ և բանգէտ հայեր, մանաւանդ հրապարակագիրք ձեռք առնէին զայն և ամենայն խղճմտութեամբ ջանք գործ դնէին՝ արդի խառնաշփոթ և տարբեր տարբեր լեզուներին վերջ դնել և մի ընդհանուր կապ հաստատել, որով սեր և համակրութիւն անշուշտ պիտի յաւելանայ»³⁵: Գ.Բալասյանցը գրականության լեզվի հարցը լուծում է հետևյալ կերպ. «Ես կը դառնամ միայն այն հարցին, թէ *գրաբարը պետք է գործածական անել գրականության մէջ*: Այդ հարցի մասին մեր համոզմունքն այս է, թէ միանգամայն վնասակար է գրաբար լեզուն ի գրականութեան գործածել ներկայիս մէջ: Գրաբար լեզուն յաւակնութիւն ունենալ այսօր յարուցանել իբրև կենդանի բարբառ և գրականութեան մէջ ընդհանուրին գործածական լեզու դարձնել, դա ծաղրալի, նոյնիսկ անկարելի մի գաղափարի անհեթեթութիւն է, ուր մնաց թէ նրան գործնականապէս առաջ մղել»³⁶:

Այսպիսով, «Բազմավեպի» էջերում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ծավալված բանավեճը ժամանակի լեզվական խնդիրներին վերաբերող ընդհանուր երևույթի մի մասնավոր արտահայտությունն էր, դրա միջոցով կարելի է պատկերացում կազմել

³³Նույն տեղում, էջ 188:

³⁴Նույն տեղում, էջ 397:

³⁵Նույն տեղում:

³⁶Նույն տեղում, էջ 606:

ընդհանրապես գրապայքարի մասին, մանավանդ որ արտացոլում է հակադիր տեսակետներն ու պատկերացումները:

АСОЯН ТАТУЛ, ЛИТЕРАТУРНАЯ БОРЬБА НА СТРАНИЦАХ „БАЗМАВЕП”

В середине 19-го века идет дискуссия вокруг языка художественной литературы, в которой участвуют известные мыслители того времени. В периодике печатаются статьи, представляющие разные мнения.

Орган мхитаристов журнал „Базмавеп” тоже принимал участие в этой дискуссии. В статье приводятся точки зрения авторов статей о языке литературы и даются обобщения и заключения, к которым приходит автор статьи.

ASSOYAN TATUL, LITERARY STRUGGLE IN THE PAGES OF BAZMAVEP

In the mid-19th century there was a discussion about the language of fiction, which brought together prominent thinkers of that time, In the periodicals were published a number of articles representing different views.

The Mkhitarians Journal „Bazmavep” also took part in this discussion. The article presents the authors of articles on the language of literature and provides generalizations and conclusions that the autor of the article has come to.